

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA BİR SAVUNMA STRATEJİSİ: HENDEKLER A DEFENCE STRATEGY IN ANCIENT MESOPOTAMIA: MOATS

Dr. Tuğçe HORUNLU
t.horunlu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5821-8104

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
5/1, Mart – March 2023 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/oannes>

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi - Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 11.10.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 27.02.2023
Yayın Tarihi – Publication Date : 29.03.2023
Sayfalar-Pages : 101 – 114

: <https://doi.org/10.33469/oannes.1187514>

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: HORUNLU, T., “Eski Mezopotamya’da Bir Savunma Stratejisi: Hendekler”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, Mart 2023, ss. 101 – 114.

ESKİ MEZOPOTAMYA'DA BİR SAVUNMA STRATEJİSİ: HENDEKLER

A DEFENCE STRATEGY IN ANCIENT MESOPOTAMIA: MOATS

Dr. Tuğçe HORUNLU

Öz

İnsanoğlu yaşamını sürdürmek için, birincil olarak hayatını tehdit eden tehlikelerden korunmanın yollarını aramıştır. Başlangıçta yabani hayvanların saldırıları bir kaygı iken, süreç daha acımasız bir düşmana hazırlanmaktaydı: İnsan. Birbirine komşu ya da tamamen yabancı toplumlar çeşitli sebeplerle karşı karşıya gelmiştir. Bu sebeplerin başında sınır ihlalleri, yağma ve talan amaçlı istilalar, daha iyi bir yerleşim yeri için göçler ve nihayetinde kendinde var olmayana sahip olma arzusu sayılabilir. Toplumlar devlete dönüşürken, devlet politikaları da, daha fazlasına hükmetme ve en güçlü olma ekseninde gelişmiştir. Siyasi ve ekonomik gücü elinde bulundurmanın en kolay yolu, iş gücü ve hammadde kaynağı sağlayan bölgeler üzerinde hâkimiyet kurmaktır. Tüm bunlara sahip olmak aynı zamanda, tam teçhizatlı bir orduyu hazırlamak anlamına geliyordu. Söz konusu gücü elde bulunduranlar, tam donanımlı ordularıyla kazanmak için yola çıkarken, pek çok toplum açık hedef haline gelmiştir. Şüphesiz her an gerçekleştirilecek bir saldırıyı, düşmanla

Abstract

In order to survive, mankind has searched for ways to protect itself primarily from the dangers that threaten its life. While the attacks of wild animals were a concern at the beginning, the process was preparing for a more brutal enemy: Man. Neighboring or completely foreign societies have faced each other for various reasons. These reasons include border violations, invasions aimed at spoil and plunder, migrations for a better settlement, and ultimately the desire to have something that does not exist in itself. While societies are transforming into states, state policies have developed on the axis of dominating more and being the strongest. The easiest way to retain political and economic power was to dominate the regions that provided labor and raw materials. Having all this also meant preparing a fully equipped army. While those who hold the said power set out to win with their fully equipped armies, many societies have become clear targets. Undoubtedly, it would be wise to dodge an attack that could happen at any time without having to engage in hand-to-hand combat with the enemy. The most effective method to keep the attack at bay was to surround

göğüs göğüse çarpışmaya gerek kalmadan bertaraf etmek akıllıca olurdu. Saldırıyı uzak tutmak için en etkili yöntem çeşitli engeller ile yaşam alanını çevreleyerek, ilerleyişi sekteye uğratmaktı. Bu amaçla savunma sistemlerinin ilk adımı atılmış ve unsurları belirlenmiştir. Coğrafi koşullar ve bölgenin topoğrafik yapısıyla şekillenen sistem, kentlerin güvenliği için elzem hale gelmiştir. Mezopotamya toprakları tarihi boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yaparken, en şiddetli mücadelelerde sahne olmuştur. Kent devletlerinin çatışmalarıyla başlayan, bölgede tek egemen olma gayretiyle imparatorluklara uzanan süreçte, saldırıların yarattığı korku ve kaygılar kent sakinlerini harekete geçirmiştir. Böylece pek çok alanda olduğu gibi savunma sistemlerinde de ilkler Mezopotamya'da karşımıza çıkmaktadır. Sistemin en önemli ve en eski unsurlarından olan hendekler, oldukça işlevsel ve basit bir savunma stratejisini sunmaktadır.

the living area with various obstacles, hindering the progress. For this purpose, the first step of defence systems has been taken and its elements have been determined. The system shaped by the geographical conditions and the topographic structure of the region has become essential for the security of the cities. While the lands of Mesopotamia have hosted many civilizations throughout its history, it has also been the scene of the most violent struggles. In the process, which started with the conflicts of the city-states and extended to the empires with the effort of being the sole sovereign in the region, the fear and anxiety caused by the attacks mobilized the residents of the city. Thus, as in many areas, the firsts in defence systems appear in Mesopotamia. The moat, one of the most important and oldest elements of the system, offer a very functional and simple defence strategy.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Kent, Saldırı, Savunma Sistemi, Hendek. **Keywords:** Mesopotamia, City, Attack, Defence System, Moat.

Extended Abstract

Human beings have felt the need for protection and defense since their existence. This requirement, which is essential for life, is a strategy that has been gradually developed since the hunter-gatherer lifestyle. Protection and defense manifested itself with adobe walls in the Neolithic period when village life emerged and especially in the Chalcolithic age, and with the emergence of the first cities, it turned into a systematic and comprehensive situation such as wall or stone walls, mixed creatures or reliefs on ditches, doors and door moldings.

Digging trenches within the system is probably one of the most basic elements. It is difficult to determine exactly when the tradition of digging trenches around cities or fortified places built in strategic places such as castles and garrisons appeared in Mesopotamia. Moreover, the constant wind erosion of the region has almost destroyed archaeological findings, especially for trench defense. However, it can be said that the continuous invasion or migration of the region caused the ancient tribes living here to systematically

develop their defense understandings at certain periods. Although we trace the earliest traces of trench defense to the Neolithic period, we can easily say that we have come across remarkable findings for the defense strategy with the emergence of the first cities in the period starting from 4000 BC and called the Uruk Age in Mesopotamian chronology.

When ditches are evaluated within the defense system, they constitute the oldest and simplest element of the system. The space left over from the soil extracted during the construction of the defensive line was gained as a natural defense area created along the line. Also, it should not be forgotten that the soil produced during the ditch means ready material in the construction of city walls. Although the city walls were the first to come to mind when the components of the defense system were considered, as different ways of crossing the line were developed in siege wars, a wall alone was not enough. So much so that the breaches or tunnels opened at the bottom of the wall could easily overcome the wall whose foundation was shaken. In such a case, some measures have been taken to surround the city with more than one city wall or a ditch to keep the attackers away from the wall. Given the size of the trenches, there is more than an obstacle that attackers can easily overcome. It would not be wrong to consider the trenches, which are dug in a deep strip parallel to the line of the city walls, as a simple and effective obstacle that supports the defense system. In cases where land and border defenses were exceeded, the trenches added to the last line of defense reaching the city were often preferred as an economical, simple and effective measure aimed at preventing both wild animal attacks and attackers during the siege. However, it should be noted that the geographical location or land structure of the region directly affects the necessity of trenching trenches. In this sense, it should not be ignored that it is not always appropriate to dig trenches for the defense of every city or settlement.

Naturally, due to the many raids that Mesopotamia has witnessed throughout its history, it has had to experience the importance of defense against border threats. Although these raids have changed the political picture, each dominant state has tried to look for new ways not to be the next loser. This necessity ensured that borders and cities were surrounded by high-level security measures against attacks and siege. Of course, while developing defensive counter-attack techniques, it was necessary to prevent access to the city core as much as possible. In fact, this understanding would never change in the chronological table of Ancient Mesopotamia. In addition, the Assyrian royal annals, in which the number of written sources and historical data especially the activities of the kings were described, conveyed more detailed information about the defense systems. The texts, which include the construction activities of the kings in particular, state that the city walls were supported by trenches in the areas allowed by geographical conditions. Although we do not have enough information about the early fortifications in the history of Mesopotamia, we have the opportunity to evaluate them thanks to some records left by the states that hold political power in the process of their domination. Considering that the attacks took place as night raids, ambushes and eventually siege, the way to make the habitat sheltered was through fortifications. In this context, it can be thought that the first move is

undoubtedly to create a defensive line by trenching or masonry, where additional materials and advanced construction skills are not essential. Because before building a wall with adobe bricks, the opening of a ditch and the rising of the resulting soil like a hill could have created a barrier less laboriously and quickly.

As a result, it can be said that there has been a certain defense understanding since the emergence of the first settlements in Mesopotamia in ancient times. Making trenches has started to be seen especially since the Bronze Ages, when urbanization emerged. Digging trenches as much as the geographical structure allows has been an indispensable element of the defense strategies of cities. In the light of archaeological data as well as written sources, we witness that a trench was dug around almost every city that was the capital of the great tribes of Mesopotamia. As a result of the increasing military power and the expansionist political understanding of imperialist states such as Assyria and Babylon, it is seen that trenches are a very important defense element. From time to time, information is given from the king's annals that the trenches were widened or reconsidered, and thus the importance of this defense strategy is revealed.

Giriş

İnsanoğlu, varlığından itibaren korunma ve savunma ihtiyacı hissetmiştir. Yaşam için zaruri olan bu gereksinim, toplayıcı-avcı hayat tarzından itibaren giderek geliştirilen bir strateji olarak karşımıza çıkmaktadır. Korunma ve savunma, köy yaşamının ortaya çıktığı Neolitik süreçte ve özellikle Kalkolitik çağda kerpiç surlarla kendisini göstermiş ve ilk kentlerin ortaya çıkması ile birlikte duvar veya taş surlar, hendek, kapı ve kapı pervazlarındaki karışık yaratıklar veya kabartmalar gibi sistemli ve kapsamlı bir hale dönüşmüştür.

Yerleşik köy hayatın Yakınoğu'da Çin'den ve Yeni Dünya'dan çok önce başlamış olduğu bilinmekle birlikte, kesin olarak ilk kez nerede ve ne zaman başladığı meçhuldür. Fakat son yıllarda yapılan araştırmalarla bu oluşumun, Yukarı Mezopotamya'da MÖ 11. binyıl, Levant coğrafyasında ise MÖ 12. binyıla kadar uzandığı anlaşılmaktadır.¹ Neolitik dönem olarak adlandırılan ve tahminen MÖ 5800'lere kadar devam eden bu sürece kadar asıl tehdit yırtıcı hayvanlar iken, yerleşik hayat tarzı ile birlikte kendi türüne karşı tedbirler almak zorunda kalmıştır. Zira başta Mezopotamya olmak üzere dünyanın münbit coğrafyalarında bir taraftan Neolitik dönemin hayat tarzı varken diğer yandan birlik ve dayanışma duygularıyla hareket eden göçebe çoban toplulukları bulunmaktaydı ve hareket halindeki bu topluluklar ciddi bir tehdit unsuruydu. Haliyle bazı Erken Neolitik yerleşmelerde savunmaya yönelik mimari bir anlayış ön plana çıkmıştı. Mesela Çatal höyük² ve Jerico'da konutlar olası düşman saldırılarına karşı birbirine bitişik düzende inşa

¹ Tekin, 2017: 177; Gökçek, 2020: 10 vd.

² Mellart, 2003: 33-34, 37-38.

edilmişlerdi. Hatta konuttan öte nüfusu iki bin civarına ulaşan Jerico’nun surla çevrili bir kasabaya dönüşmüştü.³

Mezopotamya’da savunma stratejisinin asıl gelişimi ise daha ziyade MÖ 4000’lerden itibaren başlayan ve Mezopotamya kronolojisinde Uruk Çağı olarak adlandırılan dönemde gerçekleşmiştir. Nitekim bu tarihlerden itibaren Güney Mezopotamya’nın pek çok yerinde özellikle nehir kenarlarında kent devletleri ortaya çıkmıştır.⁴ Şehir ve savunmasına yönelik arkeolojik buluntuların yanı sıra yazılı kaynaklardan da artık bilgi edinilebilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde pek çok istila ve göçlere maruz kalan Mezopotamya coğrafyası bu tedbirleri sadece şehirlerde değil bölgesel kıta alanları için de almak zorunda kalmıştır. Bu konuda en iyi örnek herhalde III. Ur sülalesi zamanında hanedanın son kralı Şu-Sin zamanında bir Sami göç dalgasını⁵ teşkil eden Amurru toplulukların bölgeye sızmasını engellemek amacıyla Babilonya’da (Orta Mezopotamya) yapılan ve *Martu Duvarı* denilen bir duvarın yapılmasıdır.⁶

Mezopotamya hiç şüphesiz Sami göçlerinin yanı sıra Gutiler, Hurriler, Mitanniler, Elamlılar ve Persler gibi pek çok kavmin istilasına maruz kalmış verimli bir coğrafyaydı.⁷ Dışardan gelişen bu tehditlerin haricinde özellikle kent devletleri arasında da sık sık sınır ve su yüzünden savaşlar meydana gelmekteydi. Doğal olarak kent devletleri ve MÖ 2. binden itibaren ortaya çıkacak merkezi devletlerin başkentleri kendi savunma sistemlerini geliştirmiş bulunmaktaydı. Biz de bu çalışmamızda savunma amacıyla şehir veya müstahkem yerler çevresine kazılmış “hendek” örneklerini ele alacağız.

Hendekler

Hendekler, savunma sistemi içerisinde değerlendirildiğinde, sistemin en eski ve basit unsurunu oluşturmaktadır. Savunma hattı inşası sırasında çıkarılan topraktan kalan boşluk, hat boyunca oluşturulan doğal bir savunma alanı olarak kazanılmıştır. Yine hendek sırasında çıkan toprağın sur duvarları inşasında hazır malzeme anlamına geldiğini unutmamak gerekir.⁸ Savunma sisteminin bileşenleri düşünüldüğünde ilk akla gelen sur duvarları olsa da, kuşatma savaşlarında hattı aşmanın farklı yolları geliştirildikçe, tek başına bir sur yeterli olmamıştır. Öyle ki duvarın dibinde açılan gedik veya tüneller, temeli sarsılan duvarı rahatlıkla aşmaya yarayabilirdi. Böyle bir durumda kenti birden fazla sur duvarıyla çevrelemek veya saldırganları duvardan uzak tutacak bir hendek ile birtakım önlemler alınmıştır. Hendeklerin boyutu

³ Şenel, 1985: 173; Jerico MÖ 11. binden 7. bin sonuna kadar zaman zaman sıkıntılara maruz kalsa da sürekli bir gelişim göstermiştir. Bu gelişim Jerico’da arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan oval planlı kule, şehirleşme emaresinin ilk örneğini vermesi bakımından önemlidir.

⁴ Delaporte, 1996: 17. Uruk kentinin zenginleşmesi ile birlikte, alanı sürekli genişlemiştir. Bu alan muhtemelen Gılgamış döneminde uzunluğu 8,7 km. ye varan ve 900 payanda ile desteklenen meşhur surlarla çevrildi. Surların inşası sırasında kente su sağlayan nehirlerle bağlanan irili ufaklı kanalların oluşturduğu şebeke, kent çevresinde ve içinde trafiğin akışını kolaylaştırmıştı. Bu anıtsal eserlerin büyük ölçekli ve incelikli oluşu, Uruk’un sonraki 2500 yıl boyunca ününü korumasını sağladı (Bkz. Norwich J.J. 2015: 19.).

⁵ Mezopotamya’ya yapılan Sami göçleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yıldırım – Pekşen, 2013: 39 vd.

⁶ Memiş, 2020: 94.

⁷ Köroğlu, 2006: 81, 97; Kinal, 1941: 1045.

⁸ Akarca, 1998: 175.

düşünüldüğünde, saldırganların kolaylıkla aşabileceği bir engelden daha fazlası karşımıza çıkmaktadır. Sur duvarlarının hattına paralel olarak derin bir şerit halinde kazılan hendeklerin, savunma sistemini destekleyen basit ve etkili bir engel olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Arazi ve sınır savunmasının aşıldığı durumlarda, kente ulaşan son savunma hattına kazandırılan hendekler, hem yabancı hayvan saldırılarını hem de kuşatma sırasında saldırganları engellemeyi amaçlayan ekonomik, basit ve etkili bir önlem olarak sıklıkla tercih edilmiştir. Ancak bölgenin coğrafi konumun veya arazi yapısının hendek açılmasındaki gerekliliği hususunda doğrudan etkilediğini belirtmek gerekir. Bu anlamda her şehir veya bir yerleşimin savunması için hendek açmanın her zaman uygun olmadığı göz ardı edilmemelidir.

Mezopotamya tarihi içerisinde erken dönem tahkimatları hakkında yeterince bilgi sahibi olamasak da, siyasi gücü elinde bulunduran devletlerin hâkimiyetleri sürecinde bıraktığı birtakım kayıtlar sayesinde değerlendirme olanağı buluyoruz. Saldırıların gece baskınları, pusu ve nihayetinde kuşatma olarak gerçekleştiğini göz önünde bulundurarak, yaşam alanını korunaklı hale getirmenin yolu tahkimatlardan geçiyordu. Bu bağlamda ilk hareketin şüphesiz ek malzeme ve ileri inşa becerisinin elzem olmadığı, hendek açma veya toprak yığma yoluyla savunma hattı oluşturmak olduğu düşünülebilir. Zira kerpiç tuğlalar ile duvar örmekten önce bir hendeğin açılması ve çıkan toprağın bir tepe gibi yükselmesi daha az zahmetli ve hızlı bir şekilde bir set oluşturabilirdi.

Eski Yakın Doğu coğrafyasında ilk tahkimat belirtileri, günümüz Filistin'de yer alan Jerico'da (Tell el-Sultan) Neolitik Dönem içerisinde görülmektedir. MÖ VIII. binyılda bölge halkı, genişliği üç ve yüksekliği dört metreyi bulan devasa taşlardan savunma hattı oluşturup, kayaya sekiz metre genişliğe ulaşan derin bir hendek eklenmiştir. Ayrıca çapı yaklaşık dokuz metre, yüksekliği sekiz metreyi bulan yuvarlak biçimli kule inşa etmişlerdir.⁹ Söz konusu alanda kurulan savunma sistemine, sur duvarlarının yanı sıra hendek ve yuvarlak biçimli kulenin eklenmesi oldukça dikkat çekicidir. Kulenin gözetleme amaçlı kullanıldığı tahmin edilmektedir. Jerico'daki bu savunma unsuru, savunma ihtiyacının belirgin bir göstergesi olarak, bu denli aşamalı bir sistemin erken dönem örnekleri arasında değerlendirilmektedir. Diğer taraftan bu örnek, muhtemel tehlike ve tehdidin ulaştığı boyutu, kurulan savunma sisteminin aşamalarını göstermesi açısından önemlidir. Ancak savunma sistemleri ile ilgili daha belirgin arkeolojik veriler MÖ III. bin yıl içerisinde kendini göstermeye başlamıştır. Zira bu çağda Mari arşivlerinde de görüleceği gibi Mezopotamya'daki her büyük kentin devasa boyutlara ulaşan duvarlarla çevrelendiği, hendekler açılarak da sistemin güçlendirildiği anlaşılmaktadır. Kuzey Suriye'deki Al-Rawda şehri bu konuda geçerli bir örnektir. MÖ III. binyıl kentlerinden olan Al-Rawda, çift sur ve çift hendek ile çevrelenmesiyle dikkat çeken Tunç Çağı'nın yeni kentlerinden biridir.¹⁰ Benzer bir savunma sistemi de, kalın bir tuğla duvara ek olarak üç metre genişliğinde bir hendek ile tahkim edilen, Samarra yakınlarındaki Tell el-

⁹ Hamblin, 2006: 29; Nigro, 2017: 5 vd.

¹⁰ Bordreuil, vd., 2015: 120 vd.

Sawwan kentinde oluşturulmuştur.¹¹ Savunma aracı olarak yapılan hendekler esasen genel benzerlikler gösterdiğinden aynı uygulamaların diğer kentlerde de görülmesi gayet tabii karşılanmalıdır. Burada hendeklerin farklı bir işlevinden de söz etmekte fayda var. Ana malzemesi kerpiç olan sur duvarları, yağış ve su baskınları gibi durumlarda temelinde biriken nemden olumsuz etkilenerek dayanıksız hale gelebilir ve kolayca aşınabilirdi. Ancak duvara paralel olarak kazılan hendekler, fazla suyun akışını sağlayarak duvar temelini olası aşınmalardan koruma adına katkı sağlamıştır. Savunma sistemlerinin birincil amacı kenti olası saldırılara karşı güçlü kılmak iken, kurulacak sistemin güvenlik zafiyeti doğuracak problemlerini de çözme zorunlu kılmıştır. Öyle ki kentin güvenliği şansa bırakılmayacak kadar kritik öneme sahip olup, olası tehditlere hazır olmayı gerektirirdi.¹² Eskiçağ kentlerinde iç kalenin düşmesi, kentin ele geçirilmesi anlamına geleceği için, kentin kalbinde yer alan bu merkezi birden fazla savunma hattı ile çevrelemek gerekiyordu. Bunun için temel savunma sistemi; iç sur onu çevreleyen bir dış sur ile, kale (saray) bir dış sur ve hendek ile çevrilmektedir.¹³

Mezopotamya'nın iyi tahkim edilmiş kentleri, zaman içerisinde farklı sebeplerle ortaya çıkan onarım gereksinimi ile metinlere konu olmuştur. Hemen her dönemde kralların inşa faaliyetlerine önem verdiği, özellikle tahkimatların zayıf noktalarını güçlendirme yoluna gidildiği anlaşılmaktadır. Larsa kralı Warad-Sin (MÖ 1834-1823)¹⁴ dönemine ait kayıtlarda, tanrı Nanna'dan aldığı emir ile Ur kenti duvarlarını inşa ettiği, temelini sağlamlaştırıp bir hendek ile çevirdiğini ifade etmektedir:

“Fırat'ın kıyısını ... kaldırdım ve ülkemi huzur içinde oturttum. Kanallar açtım ve toprağında su çekilmesini ortadan kaldırdım. Mari'nin duvarını yaptım ve hendeğini kazdım. Terqa'nın duvarını yaptım ve hendeğini kazdım.”¹⁵

“Şimdi eski günlerden beri hiçbir kralın şehir kurmadığı bir çorak, susuzluk diyarında, bir şehir inşa etmekten zevk alıyordum. Hendeğini kazdım [ve] ona Dür-Iahdun-Lim (Iahdun-Lim Kalesi) adını verdim. Onun için bir kanal açtım ve adını İsim-Iahdun-Lim ("Iahdun-Lim (kendi) kaderini belirledi") olarak adlandırdım.”¹⁶

Babil'in ünlü kralı Hammurabi (MÖ 1792-1750) dönemine ait kayıtlarda ise, içinde su olması muhtemel bir hendeğe atıf yapıldığı şeklinde yorumlanmıştır. “Sippar kenti surunun başını dağ gibi toprakla kaldırdım. Onu bataklıkla çevreledim.”¹⁷

Hakimiyet yıllarını kesin olarak bilemesek de Asur kralı I. Şamşi-Adad'nın (MÖ 1808-1776) çağdaşı olduğu düşünülen Mari kralı Iahdun-Lim (Yahdun-Lim) dönemine ait Eski Babil sarayında bulunan koni yazıtta, kenti çevreleyen hendeklerden bahsedilmektedir.¹⁸

¹¹ Hamblin, 2006: 215.

¹² Burke, 2004: 152.

¹³ Hamblin, 2006: 222.

¹⁴ Zorzi, 2018: 121.

¹⁵ Frayne, 1990: 234.

¹⁶ Frayne, 1990: 348.

¹⁷ Frayne, 1990: 602.

¹⁸ Frayne, 1990: 603.

Hendeklerin sağladığı avantajların farkında olan krallar, savunma hattında en az sur duvarı kadar önem arz eden hendekleri kimi zaman su ile doldurarak kimi zaman boş bırakarak kullanmayı ihmal etmemişlerdir. Hammurabi kayıtlarında yer alan ifadelerinden hareketle; içerisinde belli miktarda su bulunan hendeğin, toprağın yapısı da göz önünde bulundurulduğunda bir süre sonra balçıklaşarak bir bataklık haline dönüştüğünü düşünebiliriz. Hendeklerin tercih edildiğini gösteren diğer kayıtlardan biri de Hammurabi'nin oğlu Samsu-İluna (MÖ 1749–1712) dönemine ait olup, Kiş kentinin inşasına dair bilgiler içermektedir.

“... Ordunun (Samsu-İluna) emeği ile Kiş kentini inşa etti. Kanalını kazdı, etrafını bir hendek ile çevirdi ve büyük miktarda toprakla temellerini bir dağ gibi sağlamlaştırdı. Tuğlalarını yaptı ve duvarını inşa etti. Bir yıl içinde başını eskiden daha fazla kaldırdı.”¹⁹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere hendeklerle güçlendirilen bir savunma sistemi inşası, dönemin tahkimat anlayışı hakkında bilgi vermektedir. Buna ek olarak birçok duvarın etrafı su dolu hendeklerle çevrelediği ve Larsa kenti duvarının kanalının kazıldığı anlatılmaktadır. Kral, kentin isyancılar elinden geri alınmasını ve sonrasında yapılan iyileştirmelere dikkat çekmektedir. Yine Babil kralı Samsu-İluna'nın Nippur kentini bir hendekle çevirdiği, duvarı Fırat Nehri kıyısına dek ulaştırdığına değinmektedir. Metinde ayrıca, hendek kazıldığı sırada çıkan toprağın nasıl değerlendirildiği anlatılmaktadır.

“İki ay içerisinde Turul Nehri'nin kıyısında Samsu-İluna Kalesini inşa etti. Etrafındaki hendeği kazdı, toprağını oraya yığdı, tuğlalarını ve duvarını ördü. Başını dağ gibi kaldırdı.”²⁰

Doğal olarak Mezopotamya toprakları tarihi boyunca sahne olduğu pek çok akın nedeniyle, sınır tehditlerine karşı savunmanın önemini tecrübe etmek zorunda kalmıştır. Söz konusu akınlar siyasi tabloda değişiklik yaratmış olsa da, hakimiyet kuran her devlet bir sonraki kaybeden olmamak için yeni yollar arama çabası içine girmiştir. Bu zorunluluk saldırı ve kuşatmalara karşı, sınırların ve kentlerin üst düzey güvenlik önlemleriyle çevrelenmesini sağlamıştır. Elbette savunmaya karşı saldırı teknikleri de geliştirirken, kent çekirdeğine mümkün olduğunda ulaşmayı engellemek gerekiyordu. Esasen bu anlayış Eski Mezopotamya'nın kronolojik tablosunda hiç değişmeyecekti. Artı yazılı kaynakların giderek arttığı ve tarihi verilerin bilhassa kralların faaliyetlerinin anlatıldığı Asur kral yıllıkları savunma sistemlerine yönelik daha detaylı bilgiler aktarıyordu. Özellikle krallara ait inşa faaliyetlerini içeren metinler, coğrafi şartların izin verdiği alanlarda sur duvarlarının hendeklerle desteklendiğini ifade eder. Asur İmparatorluğu kayıtlarında (*hirīsu-ḥarīṣi*) olarak geçen hendekler, kralların inşa faaliyetlerini anlatırken övünçle bahsettiği görülmektedir. Dönemin müstahkem mevkiilerinin hendeklerle güçlendirildiği, olası kuşatmalarda saldırganları durdurmayı hedeflediği metinlerde yer alan atıflarla desteklenmektedir. Mesela Orta Asur Dönemi krallarından I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1243-1207) yıllıklarında gerçekleştirdiği faaliyetlerinden bahsederken, kentin harap olmuş

¹⁹ Frayne, 1990: 385.

²⁰ Frayne, 1990: 390.

savunma sistemini onarıırken daha önce benzeri görülmemiş bir hendek açtığını gururla ifade etmektedir:

“Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, güçlü kral, Asur kralı, dört bölgenin kralı, tüm insanların güneşi (tanrı); Asur kralı Şalmaneser'in (i) oğlu; Adad-nārārī'nin (i) oğlu (aynı zamanda Asur kralıydı): O zamanlar, benden önceki kralların daha önce inşa ettiği şehrim Assur'un eski duvarı harap ve eskiydi. Enkazını temizledim, o duvarı yeniledim ve restore ettim. Duvarın etrafına büyük bir hendek kazdım - benden önceki hiçbir kralın daha önce inşa etmediği büyük bir hendek. Hendeğin dibini bakır kazmalarla ana kayaya kadar kestim. Yirmi muşaru aşağıda su seviyesine ulaştım. O duvara kil yazıtımı yerleştirdim...”²¹

Yine Asur kralı I. Tiglat-Pileser'in oğlu Aşşur-bēl-kala'nın (MÖ 1074-1056) inşa faaliyetlerini anlattığı metinlerde kentin savunma hattında hasar gören kısımların onarımından söz etmektedir.

“...Zanaatkar Kapısı'ndan Dicle Kapısı'na kadar şehrim Asur'un çöken ve toprakla dolan hendeğini kazdı... Şehrim Asur'un büyük duvarlarını tamamen yeniden inşa ettim. Etrafına ve üstüne toprak yığdım....”²²

MÖ I. binyıla gelindiğinde Mezopotamya'nın öne çıkan iki süper gücü Asur ve Babil İmparatorlukları, hakimiyet alanında bulunan kentleri ve özellikle görkemli başkentlerini savunmak adına büyük efor harcamıştır. Zira emperyal politikaları doğrultusunda sık sık sınır ötesi akınlarda bulunan Asur kralları, sefer sırasında başkent ve diğer kentlerin bulunduğu topraklarını, akını fırsat bilen saldırılara karşı korumak zorundaydı. Genişleyen sınırlarda sınır garnizon karakolları ve kaleler ile varlığını hissettirirken, kentleri devasa sur duvarları ve hendeklerle çevrelemiştir. Demir Çağı'nın başlangıcında değişen siyasi tablo gölgesinde yaşanan mücadeleler, demirin etkisiyle silahlanma hızında artış, ortak düşmana karşı koalisyonlar ve yıkıcı göçebe akınları gibi etkenler, askeri eşğin bir dönüm noktası olarak niteleyebileceğimiz gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Kuşatma tehdidi arttığında, savunma ihtiyacı da arttığı için iyi bir sistem kurmanın ve herhangi bir zafiyete yer vermemenin yolları aranmıştır. Kent sakinleri sur duvarlarına yaklaşp zarar vermeyi hedefleyen saldırganları uzak tutmak adına hendekler de dahil olmak üzere yeni önlemler almışlardır.²³ Kenti çevreleyen duvarlar ve onu saran derin hendekler göz önünde bulundurulduğunda, bu sistemde görev alacak ciddi boyutta bir iş gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Hendeklerin, saldırganları saf dışı bırakabilmesi, derin ve planlı bir şekilde kazılmasından geçiyordu. Zira içine düşen birinin rahatlıkla çıkabileceği sığ bir hendek tamamen işlevsiz olacağı için, farklı açılarda dik bir şekilde kazılmalıydı. Elbette belli bir planda açılan hendekler için, işçi gruplarının yöneticileri sistemi yakından takip etmeliydi. Asur yöneticilerinden Tab-şar-Aşşur'a ait bir mektupta, hendeklerden sorumlu Paqaha adlı kişiyle görüşüğünü ve Paqaha'nın hendek yapımı için yüz adam ile bir ay boyunca çalışp, hendeği tamamlayacağını bildirdiğini aktarmıştır.²⁴ Hendeklerin savunma hattını

²¹ Grayson, 1987: 267.

²² Grayson, 1991: 104-105.

²³ Nardo, 2007: 332.

²⁴ Parpola, 1987: 62.

çevreleyen uzunluğu ve derinliği düşünüldüğünde, tahkim edilecek her kent için iyi organize olmuş, hazır iş gücünü temin etme zorunluluğu doğmuştur.

Hendeklerin yaygın bir şekilde savunma sisteminde yer aldığını gösteren bir diğer metin, Yeni Asur Dönemi'nin ilk kralı kabul edilen II. Adad-nārārī'nin (MÖ 911-891)²⁵ yıllıklarında düşmanlarına karşı çıktığı seferin detaylarında karşımıza çıkmaktadır. Kral, Hanigalbat topraklarına gerçekleştirdiği dördüncü seferinde, kentin çevresine hendek kazmış olmasına rağmen askeri gücüne ve şiddetli silahlarına karşı koymaya yetmediğini vurgularken, kenti ele geçirdiğini ve ganimetlerle döndüğünü övünçle ifade etmektedir. Kralın diğer bir sefer anlatısında ise, yeniden isyan çıktığı anlaşılan Hanigalbat topraklarına altıncı seferinden bahsederken, savunma hattının detayları mücadelenin zorluğunu vurgulaması açısından önemli bilgiler içermektedir.

“...Adad-dan adını taşıyan güçlü silahlarımın öfkesiyle altıncı kez Hanigalbat topraklarına yürüdüm. Temannu, Nur-Adad'ı Nasibina şehrine hapsedtim (ve) etrafına yedi tabya kurdum. Orada başkomutan Aşşur-dīnī-amur'u görevlendirdim. O (Nūr-Adad) etrafındaki (şehrin) ana kayasına daha önce olmayan bir hendek kazmıştı. (Onu) dokuz arşın genişliğinde yapmış ve su seviyesine kadar kazmıştı. Duvar hendeğin yanındaydı. Hendeğini savaşçılarımın bir alev gibi kuşattım (ve) onlar (düşman) çocuklar gibi çılgın attılar. Onun için yıkıcı tufan kadar güçlü tuzaklar [ve] onu tahıldan yoksun bıraktım...”²⁶

Mezopotamya'nın hâkim gücü olan Asur İmparatorluğu, emperyal politikaları doğrultusunda sayısız sefere çıkmış ve pek çok küçük devletin korkulu rüyası haline gelmiştir. Asur baskısının arttığı dönemlerde, ortak düşmana karşı sık sık birleşen devletler ardı arkası kesilmeyen kuşatmalardan korunmak için etkili birer savunma sistemi kurma çabalarına girmiştir. Elbette dönemin en güçlü kuşatma araçlarına sahip askeri güçler karşısında, her an hazır bulunmak, her ihtimali göz önünde bulundurarak savunmayı arttırmak ve güçlerini birleştirme yoluna giderek zararı minimuma indirmeyi denemek gerekliydi. MÖ I. binyılın başlarında güç kazanan Asur devleti, politik anlayışını, komşu coğrafyaların kaynaklarından faydalanma üzerine kurmuş iken, hedef kitlenin de söz konusu güce karşı koyma yolları araması kaçınılmazdı. Çoğu propaganda içeren Asur kayıtları, kendini ve sahip olduğu gücü öven kralların özellikle zaferlerini vurguladığı ifadelerde, düşmanların savunma sistemleri hakkında da bilgiler içermektedir.

Asur kralı III. Salmanassar (MÖ 859-824) dönemine ait yıllıklarda, kendisine karşı birleşen koalisyon karşısındaki zaferini anlatırken, düşman askerlerini hendeklere yığıldığından bahsetmektedir.

“...Gurgum'dan hareket ederek Lutibu şehrine, Haiianu'nun [müstahkem] şehri, Sam'alite, Haiianu, Sam'alite, Sapalulme, Patinean'a yaklaştım, Bīt-Adini'nin adamı [Ahunu], (ve) [Karkamışlı] Sangara, birbirlerine güvendiler ve savaşa hazırlandılar. Savaşmak için bana saldırdılar. Önüme çıkan ilahi sancağın yüce gücüyle (ve) efendim Asur'un bana verdiği şiddetli silahlarla savaştım (ve) onları yendim. Savaşan adamlarını kılıçla yere serdim, tanrı Adad'ın yapacağı gibi üzerlerine yıkım yağdırdım, (bedenlerini) hendeklere

²⁵ Gökçek, 2015: 122.

²⁶ Grayson, 1991: 150-151.

yıgdim, geniş ovayı savaşçıların cesetleriyle doldurdum (ve) onların kanıyla dağı kırmızı yün gibi kırmızıya boyadım...”²⁷

Asur kralı II. Sargon (MÖ 722-705) yerel yöneticilerinden Şarrumuranni'ye gönderdiği mektupta, hendekler arasında konuşlandırılan bölümde yerleştirilmek istenen bir gruptan söz edilmektedir. Burada askeri birliklerin mi yerel halkın mı kastedildiği, tabletin hasarlı olması yüzünden net değildir. Ancak birden fazla hendeğin bulunduğu ve buna bağlı planların yapıldığını göstermektedir.

“...adamları [.....'in] köyde [... kalmalı] kalenin etrafına [...] bir hendek [...] bırakmalı, bunun üzerine kamıştan kulübeler inşa etmeliler hendek tarafında ve orada yaşamalı; ve (bu yapılır), bu tarafta başka bir hendek kazmalı ve hendekler arasında yaşamalıdır.”²⁸

Yine II. Sargon döneminde bir süre Babil'de hüküm süre Marduk-baladan da, Dur-Yakin şehrini Asurlulardan koruyabilmek için şehrin etrafına 200 kubit genişliğinde ve 21 kubit derinliğinde bir hendek kazmış ve içini Fırat nehrinden kazdığı bir kanal vasıtasıyla su doldurmuştur.²⁹

Asur Devleti'nin uzun yıllar başkentliğini yapmış ve Mezopotamya'nın en ünlü kentlerinden Ninive, Asur İmparatorluğu'nun en büyük kentlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ninive, görkemli yapıları ve Asur'a özgü tasarımıyla dikkat çekerken aynı zamanda savunma sistemiyle de göz doldurmaktaydı. Ninive'nin de, sur kenarlarından başlamak üzere derin ve geniş bir hendek ile çevrelendiği bilinmektedir.³⁰ Ninive'nin etrafını saran bu hendekle ilgili bazı takviye çalışmaları şüphesiz Asur krallarının inşaat faaliyetlerine de yansımıştı. Nitekim Sanherib (MÖ 704-681) Ninive'nin hendeğini yüz kübit genişliğe kavuşturduğundan övünçle bahsetmektedir.³¹ Sanherib Dicle geçitlerinin en elverişli üzerindeki eski kenti, Kalhu ve Dur-Şarrukin'e kıyasla iki kat büyüttü (750 hektar), yüksek surları inşa etti, surların önündeki hendeği daha derin ve geçilmez bir duruma soktu.³² Yine Sanherib dönemine ait yıllıklarda, harabeye dönen kentlerin yeniden iskanı hususunda çabalarını anlatırken, kentin savunma sistemlerini güçlendirdiği anlaşılmaktadır.

“...O zamanlar, Dicle Nehri kıyısındaki (ve) uzak günlerden terkedilmiş ve harabeye dönmüş Sür-marrati şehri —Elam ve Keldani topraklarına bir yürüyüş düzenledikten sonra seferim sırasında geceyi orada geçirdiğim için o zaman o şehrin (yeniden) nüfusu dikkatimi çekti ve buna kafa yordum ve (sonra) o şehrin o bölgesini çok büyüttüm. Şehir duvarını yeniden inşa ettirdim ve (onu) bir dağ kadar yükselttim. Duvarın yanında (tüm) çevresine bir hendek kazdım. Çayırda koru(lar) ve asma(lar) diktim...”³³

²⁷ Grayson, 1996: 16.

²⁸ Parpola, 1987: 20.

²⁹ Luckenbill, 1968: 20 (ARAB II 39); Akyüz, 2018: 173.

³⁰ Reade, 2000: 390.

³¹ Grayson – Novotny, 2012: 21.

³² Sevin, 2019: 37.

³³ Grayson – Novotny, 2012: 335.; Sanherib, Asur tahtına geçtiğinde, yoğun inşaa faaliyetleriyle kenti yaklaşık 807 hektarlık alana genişletmiş ve heybetli bir imparatorluk kenti haline getirmiştir. Savunma sistemi de birden fazla unsurla desteklenerek güçlendirilmiştir. Kentin kuzey ve doğu tarafında bulunan hendeklere ek olarak batı kısmında da bir hendek olduğu

Mezopotamya topraklarının önemli kentlerinden, Nippur, Babil ve Nimrud gibi kentlerin savunma sistemlerinde de, geniş ve derin hendeklerin açıldığı ve böylece olası saldırılar karşısında düşmanın sur duvarlarına ulaşma imkanının kısıtlandığını söylemek mümkündür. Mezopotamya coğrafyası değişen siyasi dengeler, devletlerarasında yaşanan hegemonya mücadeleleri gölgesinde savunma-saldırı çarkının paralel gelişimine sahne olmuştur. Tahkimatları aşmak için geliştirilen kuşatma yöntemleri, kuşatma araçlarının tasarımını şekillendirirken, araçları saf dışı bırakacak savunma sistemleri de bu doğrultuda geliştirilmiştir. Babil'i baştan yaratan kral olarak adlandırılan Yeni Babil İmparatorluğu'nun kurucusu ve Keldani hanedanının ilk kralı Nabopolassar'ın (MÖ 685-605) oğlu II. Nebukadnezar (MÖ 605-562) tahta çıktığında kentte güçlü bir savunma sistemi kurmuştur. Kalınlığı 8 metreyi bulan çift surlar, önünde geniş bir hendek ile çevrelenmiştir.³⁴

Sonuç

Sonuç itibarıyla Eskiçağda Mezopotamya'da ilk yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasından itibaren belirli bir savunma anlayışının varlığından söz edilebilir. Her ne kadar bölgenin sürekli rüzgâr erozyonuna maruz kalması bilhassa hendek savunmasına yönelik arkeolojik bulguları neredeyse tamamen yok etse de, verimli topraklara sahip bu coğrafyanın sürekli istila veya göçlere maruz kalması, burada yaşayan kadim kavimlerin belirli periyodlarla savunma anlayışlarını sistemli bir şekilde geliştirmesine neden olduğu söylenebilir. Özellikle erken dönemlerde ileri inşa tekniklerin gelişmediği veya kısıtlı olduğu dönemlerde hendek açma veya toprak yoluyla bir savunma hattı oluşturmak, muhtemelen akla gelen en pratik yoldu. Güneyin alüvyonlu bölgelerinde kentlerin nehir kenarlarına kurulması, doğal bir savunma unsurunun yanı sıra hendek açmada önemli bir avantaj sağlamıştı. Çünkü kentlerin verimli ovalarını sulamak için açılan su kanalları da çoğu zaman bu savunma anlayışına dahil edilmişti. Bilhassa kentleşmenin ortaya çıktığı Tunç Çağlarından itibaren görülmeye başlanan hendek kazma, coğrafi yapının izin verdiği ölçüde şehirlerin savunma stratejilerinin vaz geçilmez bir unsuru olmuştu. Temel savunma birimi olarak değerlendirebileceğimiz hendekler, Demir Çağı ile birlikte diğer savunma tedbirleriyle eş zamanlı olarak gelişme göstermişti. Başta Asur Devleti'nde olmak üzere gelişen yayılmacı politik anlayış, gelişmiş hendek örneklerini de beraber getirecekti. Merkez kentlerin iri ve uzun sur duvarlarının etrafı Ninive şehrinde olduğu gibi daha geniş ve daha derin bir hendekle çevrelenecekti.

Arkeolojik verilerin yanı sıra yazılı kaynaklar, Mezopotamya'nın büyük kavimlerine başkentlik yapmış olan hemen her şehir etrafında bir hendek kazıldığını ifade etmektedir. Askeri gücün giderek artması ve buna bağlı olarak Asur ve Babil gibi emperyalist devletlerin yayılmacı politik anlayışın bir sonucu olarak hendeklerin çok önemli bir savunma unsuru olduğu görülmektedir. Zira kral yıllıklarından zaman zaman hendeklerin genişletildiği veya yeniden ele alındığına ve hatta düşman ülkelerin hendeklerinin nasıl

anlaşılmıştır. Söz konusu hendek, yaklaşık 55 metreyi bulan genişliği ile kenti çepeçevre sarmaktadır (Reade, 2000: 399-400.).

³⁴ Friedell, 2006: 247.

bertaraf edildiğine dair bilgiler verilmektedir. Dolayısıyla bu savunma stratejisinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- AKARCA, A., 1998. *Şehir ve Savunması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- AKYÜZ, F., 2018. *Asur Ordusu (Yeni Asur Dönemi MÖ 911-612)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- BORDREUIL, P. – BRIQUEL-CHATONNET, F. – MICHEL, C., 2015., *Tarihin Başlangıçları, Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, Çev.: Levent Başaran, Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul.
- BURKE, A. A., 2004. *The Architecture of Defense Fortified Settlements of The Levant During The Middle Bronze Age*, A Dissertation Submitted to The Faculty of The Division of The Humanities in Candidacy for The Degree of Philosophy, University of Chicago, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago.
- DELAPORTE, L., 1996. *Mesopotamia, The Babylonian and Assyrian Civilization*, Çev.: V. Gordon Childe, London and New York.
- FRAYNE, D., 1990. *Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 4: Old Babylonian Period (2003–1595 B.C.) 2 vols, Royal Inscriptions of Mesopotamia, Babylonian Period* (Toronto: University of Toronto Press).
- FRIEDEL, E., 2006. *Mısır ve Antik Yakındoğu’nun Kültür Tarihi*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- GÖKÇEK, L.G., 2015. *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- GÖKÇEK, L.G., 2020. “Kent Devletlerinin Ortaya Çıkışı ve Erken Sülaleler Dönemi”, *Eski Mezopotamya’nın Siyasi Tarihi*, Ed.: Lütfi Gürkan Gökçek-Ercüment Yıldırım-Okay Pekşen, Değişim Yayınları, Sakarya, ss. 9-32.
- GRAYSON, A. K., 1987. *Assyrian Rulers of The Third and Second Millenia BC (to 1115 BC)*, University of Toronto Press, Toronto.
- GRAYSON, A. K., 1991. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859)*, University of Toronto Press, Toronto.
- GRAYSON, A.K., 1996. *Assyrian Rulers Early 1(st) Millennium BC.*, Vol.: 2, University of Toronto Press, Toronto.
- GRAYSON, A. K. – NOVOTNY, J., 2014. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC), Part 2, (The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 3/2)*, Winona Lake: Indiana, Eisenbrauns.

- HAMBLIN, W.J., 2006. *Welfare in the Ancient Near East To 1600 BC*, Routledge Taylor & Francis Group Press, Oxford, ss. 517.
- LORENZO, N., 2017. “Beheaded Ancestors of Skulls and Statues in Pre-Pottery Neolithic Jericho”, *Scienze dell'Antichità* 23.3, Sapienza Università di Roma, Roma, ss. 3-30.
- LUCKENBILL, D. D., 1968. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. II, New York.
- KINAL, F., 1941. “Amarna Çağında Hurriler”, *Sumeroloji Araştırmaları*, AÜDTCF Yayınları, ss. 1040-1060.
- KÖROĞLU, K., 2006. *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MEMİŞ, E., 2020. *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa.
- NORWICH, J.J., 2015. *Antik Dünyayı Şekillendiren Kentler*, Çev.: Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- NARDO, D., 2007. *Ancient Mesopotamia*, Green Haven Press, London.
- PARPOLA, S., 1987. *Neo-Assyrian Treaties from the Royal Archives of Nineveh*, JCS, Vol.: 39, No.2, America, ss.161-187.
- READE, J. E., 2000. “Nineve (Nineveh)”, *RIA* 9 (5-6), ss. 399-400.
- SEVİN, V., 2019. *Yeni Asur Sanatı I, Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- TEKİN, H., 2017. *Tarih Öncesinde Mezopotamya Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, Bilgin Kültür Sanat yayınları, Ankara.
- YILDIRIM, E. – PEKŞEN, O., 2013, “Üçüncü Arami Göçü'nün Anadolu'nun Güneydoğusuna Yaptığı Etnik ve Siyasi Etkiler”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:4, sayı:13, ss. 31-55.
- ZORZI, N., 2018. “Şamşi-Adad ve Yukarı Mezopotamya Krallığı”, *Antik Yakın Doğu*, Ed.: Umberto Eco, Çev.: Leyla Tonguç Basmacı, Alfa yayınları, İstanbul, ss. 120-128.